

UOT 82 (091)

<https://doi.org/10.59849/2311-8482.2024.1.17>

SİTARƏ ƏLİZADƏ*

AZƏRBAYCAN TARİXİ POEMALARINDA
AĞABƏYİM AĞA CAVANŞİRİN ƏDƏBİ OBRAZI

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus mövqeyi olan, çoxəsrlik tarixə malik xalqımızın zəngin mənəvi dəyərlərini formalaşdıran qadın şairlərimizin müxtəlif janrlı ədəbi əsərlərdə bədii obrazı yaradılmış, onların dövrü, mühiti, dünyagörüşü, yaradıcılığı, şəxsiyyəti, xalqın səadəti və tərəqqisi uğrunda mübarizəsi tarixi poemalarda tərənnüm olunmuşdur. Bunlardan biri də Ağabəyim ağa Cavanşir olmuşdur.

Böyük ədəbi irsinin qaldığı iddia edilən, həyat və yaradıcılığı o qədər də dərinəndən araşdırılmayan, yazdıqları indiyədək toplanıb çap edilməyən, vətən həsrətli şeirləri sadəcə olaraq dildən-dilə keçərək bugünümüzə qədər gəlib çatan Ağabəyim ağa Cavanşir (1780-1832) haqqında mənbələrin verdiyi məlumatlar məhduddur: O, İbrahimxəlil xanın qızı olub, münasibətləri yaxşılaşdırmaq üçün onu Fətəli şah ələ veriblər, o da İran sarayında həsrət şeirləri yazıb. Mehriban Vəzir 2019-cu ildə “Ağabəyim ağa Cavanşir” (10) adlı tarixi-sənədli romanında Azərbaycanın, eləcə də Türk dünyasının yetirdiyi ən möhtəşəm xanımlardan biri, dövrün siyasi fəsadlarını taleyində yaşamış, dözümlü və əzm rəmzi Ağabəyim ağa haqqında müxtəlif mənbələrdə səpələnmiş məlumatları toplayıb ümumiləşdirmiş, mövcud boşluğu qismən də olsa, doldurmuşdur.

N.Kəsəmənlinin “Yaddan çıxılmaz Qarabağ” poemasında Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı, şairə, diplomat, hicran, nisgil simvolu Ağabəyim ağa Cavanşirin həyatından söz açılmışdır. N.Kəsəmənli Ağabəyim ağanın timsalında vətənpərvər bir qadın obrazı yaratmış, ehtişam içində yaşamış hüznü taleyindən bəhs etmişdir.

Açar sözlər: Ağabəyim ağa Cavanşir, N.Kəsəmənli, Qarabağ, Vətənə məhəbbət, qürbət, Vətən həsrəti.

Giriş

Dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərindən olan **Ağabəyim ağa Cavanşirin** ədəbi obrazı N.Kəsəmənlinin (1945-2003) “Yaddan çıxılmaz Qarabağ...” (11) epik-dramatik poemasının predmetini təşkil edir. Əsərin süjet xətti aşağıdakı tarixi faktlar üzərində qurulmuşdur. 1797-ci ildə Ağaməhəmməd şah Qacar öldürüldükdən sonra taxta Fətəli şah çıxır. O, İranla Qarabağ xanlığı arasında münasibəti düzəltmək üçün İbrahimxəlil xandan qızı Ağabəyimi istəyir. Qarabağ xanı bu təklifi qəbul edir və 1801-ci ildə Ağabəyim ağanı İran hökmdarı Fətəli şah ələ verir.

Əsas təhlil

Poemaya epigraf olaraq seçilmiş Ağabəyim ağanın “...Heç bilmədim ömrüm necə gəldi, necə getdi...” qəzəlindən olan misra Azərbaycanın bu böyük qızının, vətən təəssübkeşinin çətin, lakin mənalı həyatını şəkilləndirməklə yanaşı, əsərin də əsas ruhunu təşkil edir. Gözlərimiz qarşısında Ağaməhəmməd şah Qacarı Şuşa qalasına amansız hücumlarının təsviri, son həmləsinin də boşa çıxdığı, uğursuzluqdan hiddətlənən qəddar sərkərdənin daxili yanğısı, şəhər müdafiəçilərinin iradəsi qarşısında acizliyi canlanır:

Aciz görünürdü əsgərlər ona,
Bir qala səddini keçə bilmirdi.
Qana susamışdı o qatil, qana,
Doldurub doyunca içə bilmirdi. (11, s. 207)

N.Kəsəmənli Qacarı “Bir xalqı doğramaq arzusunu”, yaralı əsgərlərinə baxıb “Qulaqları boyda doğrayın” deməsini, ölkələr talan etdikcə, başlardan qala ucaltdıqca “qəlbinə sərin su çiləndiyini” göstərməklə XIX əsr Azərbaycanının üzləşdiyi tarixi şəraiti önə çəkmiş, ədəbi obrazın gələcək taleyinin bünövrəsini hazırlamışdır. Epik məzmun daşıyan əsərdə dramatik hadisələr bir-birini əvəz edir, obrazların əməlləri və taleləri, aqibətləri ibrətəməz səpgidə ifadə olunur. Xüsusilə Qacarı qanlı niyyətlərinin puç olması, baş kəsməyə, qan tökməyə aludə olmuş zalımın ölüm səhnəsi, başlardan ucaltdığı qalanın “Bürcündə öz taclı başını” görməsi onun əməllərinin məntiqi nəticəsi kimi dəyərləndirilir:

Qan ilə dolmuşdu qılıncın qını,

Başa gətirdiyi – başına gəldi.
Nəfəsi soyudan buz yastığını
Son dəfə qanıyla isidə bildi... (11, s. 208)

Ağaməhəmməd şah Qacar Şuşada öldürüldükdən sonra buraya diz çökdürməyə gəlmiş qoşunun məğlub halda, sürünə-sürünə geri dönməsi, “məğlubedilməz” sərkərdənin tabutunu özləri ilə aparması, düşmən əsgərinin dilindən səslənən bayatı:

Ətəkdə lələlərə,
Zirvələrdə qara bax.
Unudular hər qada,
Yaddan çıxmaz Qarabağ... (11, s. 209)

bir tərəfdən xalqlara yalnız bədbəxtlik, ölüm-itim gətirən müharibələrə nifrət oyadır, digər tərəfdən talançı Qacar ordusunun Şuşanın qəhrəman müdafiəçilərindən aldığı dərsin heç zaman unudulmayacağını təsdiqləyir. Ümumiyyətlə, poemada tez-tez işlədilən bu bayatı daha çox qürbətdə vətən həsrəti çəkən Ağabəyim ağanın dərdli ifadəsi olaraq səslənir.

İbrahimxəlil xan “Düşmən gedir!” xəbərini aldıqda “sevinmək tezdir”, – deyə düşünür, çünki o, başsız qayıdan düşmənin bu məğlubiyyəti unutmayacağını, daha quduz nifrətlə yenidən hücum edəcəyini gözləyir. Əsərdə Ağabəyim ağa xan atası ilə söhbətində qonşu xanlıqlarla ittifaq bağlamağın gərəkliliyini xatırladır, lakin İbrahimxəlil xan:

– Öz başını qoruyur,
Birliyin qüdrətini
Duymayır millət hələ... (11, s. 210)

deyərək təəssüflənir. İbrahimxəlil xan yenidən qanlı müharibənin başlanmasının qarşısını almağa, məsələnin sülh yolu ilə həll edilməsinə çalışır. O, “Qarabağ xanlığı ilə İran arasında münasibətləri düzəltmək üçün Fətəli şahın istəyini qəbul edərək qızı Ağabəyim ağanı ona ərə verməyi qərara alır” (12, s. 4). Yenidən döyüşə girməyin nə ilə nəticələncəyini yaxşı təsəvvür edən İbrahim xan Qacarin cənazəsini böyük ehtiramla Tehrana göndərir. Fətəli şah onun bu hərəkətini məmnunluqla qarşılayır və “İbrahim xanla qohum olmaq niyyətini bildirir. Ürəyindən olmasa da, İbrahimxəlil xan da bu təkliflə razılaşmalı olur. Beləliklə, xan qızı 200-dən çox xidmətçisiylə birlikdə Qarabağdan Tehran sarayına göndərilir (13).

N.Kəsəmənli Ağabəyim ağanın qürbət yolunu emosional duyğularla vermiş, təsirli ifadələrlə qəlbinin ağrı-acısını dilə gətirmişdir. Poemanın ruhunu, canını təşkil edən Vətənə məhəbbət ideyası qəhrəmanın bütün düşüncə və hərəkətlərində öz əksini tapır. Doğma Qarabağı sevməyi, ona əsil övlad məhəbbətilə xidmət etməyi özünün yüksək ideali, müqəddəs borcu hesab edən Ağabəyim ağa yanıqlı bayatı çəkir:

Şuşam qalamdır mənim,
Yurdum anamdır mənim.
Mən onun balasıyam,
O da balamdır mənim. (11, s. 214)

Qeyd edək ki, epik-dramatik poemanın ideya-məzmununa uyğun olaraq N.Kəsəmənli müəyyən parçaları, xüsusilə də ədəbi qəhrəmanının düşüncə və duyğularını, yaşantılarını bayatı formasında qələmə almaqla əsərin təsir gücünü daha da qüvvətləndirmiş, oxucunun ayrılıq, həsrət, vətən dərdi kimi hissələri daha dərinlən hiss etməsinə müvəffəq olmuşdur. Ağabəyim ağanın Qarabağ sevgisi əsərdə özünəməxsus səciyyəvi, təbii və rəngarəng boyalarla vəsf edilmişdir. Vətən məhəbbəti ideyasının poemadakı ifadə şəkillərindən biri də şairənin bayatlarından istifadə olunmasıdır.

Oxucunun nəzərində Ağabəyim ağa obrazı doğma diyarı odlü məhəbbətlə sevən, saf, səmimi, yaradıcılığında vətən məhəbbətini tərənnüm edən əməlpərvər, vətənpərvər bir şairə kimi canlanır. Əsil həqiqətdə də Ağabəyim ağa öz vətəmindən, doğmalarından uzaq düşsə də, Qarabağı ürəkdən sevən, daim öz torpağının həsrəti ilə yaşayan bir Vətən həsrətlişi olmuşdur. Taleyindən şikayətlənən şairə: “Xan qızıydım, oldum kəniz” desə də, bu fədakarlığa vətəni, doğma eli üçün qatlaşdığından qürur duyur, təsəlli tapır, həyatını mənalandırır və həyat nümunəsi göstərir:

Mən gül əkib qəm biçdim ki,

O xalqsız mən bir heçdim ki,
 Bu günü özüm seçdim ki,
 Yaşasın ellərim mənim... (11, s. 216)

N.Kəsəmənli kədərilə barışmaq istəməyən Xan qızının Tehran sarayına gəlişinin ilk gününü, çəkdiyi əzabları ifadə edərkən qəhrəmanının “kədərli gündüzünü”, “nəfəsinin qaralmasını”, “üzüqoylu kədərinə yığıldığını” və s. kimi daxili hissləri üzə çıxaran ifadə və birləşmələrdən istifadə edir, onu “Qızıl libas içində ölgün sonaya” bənzədir. Ağabəyim ağanın çarəsizliyi onun ilahi qüvvəyə müraciətən dilə gətirdiyi sözlərdə əks olunur:

Göydən yerə endi günəş,
 Toy şamına döndü günəş,
 Mənim üçün söndü günəş,
 Açılma, sabah, açılma. (11, s. 218)

Yuxuda ulduza çevrilərək buluddan-buluda uçmaq arzusu azadlığa can atan obrazın son ümidiqaranlıq dünyada parlayıb-sönən bir işıq kimi sönür. Səhərin açılmasıyla əsərin qəhrəmanının yalvarışı üsyana çevrilir:

Qapımda kilid ol sən,
 Zülmət qəlblərə dol sən,
 Açılaydın mən olsəm,
 Niyə açıldın, səhər. (11, s. 220)

Poemada Ağabəyim ağanın ona toy libası geyindirməyə gəlmiş qarı ilə dialoqu, “Qarı nənə, libas yox, / Kəfən yaraşır mənə”, – deməsi, ondan imdad diləməsi, qarının öz başına gələnlerin Qarabağlı xanımın yaşamaması üçün əl atdığı tədbir ədəbi qəhrəmanın adıyla bağlı rəvayət əsasında qələmə alınmışdır. Adətə görə, gözəl xanımlar Fətəli şahın hərəmxanasına daxil olanda əvvəlcə çox bahalı və gözəl paltarlar olan otağa girməli, onlardan bəyəndiklərini seçməli və şahın hüzuruna getməli idi. Qarı Ağabəyim ağaya Fətəli şahın anasının libasını geyindirməklə ölümünü gözə alır. Gəncliyindən əsir alınaraq şah sarayına düşmüş və burda ömrünü çürütmüş bir yaşlı qadının gənc Ağabəyim ağanı qorumaq üçün daha nə edə bilərdi?

Bir libasın önünə
 gətirdi qarı onu,
 Özü öz əlləriylə
 Geydirdi ona donu. (11, s. 221)

Fətəli şah Ağabəyim ağanı anasının paltarında görəndə özünü itirmiş, əhvalı dəyişmiş, bu tələni quranın dərhal asılmasını tələb etmişdi.

Əsərdə Ağabəyim ağanın mərdliyi və cəsarəti, qürur və əyilməzliyi, özünü əsilzadə kimi aparması onun Fətəli şahla bəhsləşmələrində daha qabarıq üzə çıxır – qarının libas seçimində günahı olmadığını qətiyyətlə şaha bildirir, kimliyini yada salır:

Bu günahsız qarıya
 nahaq olursan qənim,
 Libası özüm seçdim,
 xoşuma gəldi mənim.
 Bir günahım var isə
 əmr et, assınlar məni!
 Bir də ki, mən xanımam,
 nə qulam, nə də nökrər,
 Mənim libasxanaya
 ərkim çatdırmı məgər?! (11, s. 223)

Ağabəyim ağa şah zövcəsi olsa da, hərəmxana həyatı, saray həmişə onu sıxmışdır. Onun dilindən deyilən “Yaddan çıxılmaz Qarabağ!” bayatısı şairənin qürbətdə çəkdiyi Qarabağ – vətən niskilini çox təsirli ifadə edir. Qələm də, bayatı da, göz yaşları da vətən həsrətini ovuda bilmir. Rəvayətə görə, Ağabəyim ağanın könlünü açmaq, şənləndirib sevindirmək, Vətən həsrəti çəkməməsi üçün Fətəli şah Tehrandə möhtəşəm bir bağ saldırır, Qarabağda, Şuşada bitən gül-çiçəkləri, meyvə

ağaçları əkdirir. Hətta bu bağçaya qulluq göstərənələr də Şuşadan gətirilir, gülüstani “Vətən bağı” adlandırılır. Ağaçlar qol-qanad atır, güllər ətir saçaraq min rəngə boyanır. “Vətən bağı” Qarabağın bir guşəsini xatırlatsa da, Ağabəyim ağa bağı dolaşdıqca qəmlənir, güllərin arasında “Xarı bülbül” güllünü çox axtarır, tapmır, onun bağı gətirilmədiyini düşünür, bağbanlar köks ötürərək ona:

– Çox çalışdıq, neyləyək,
 “Xarı bülbül” yad eldə
 Bitmədi ki, bitmədi... (11, s. 226)

deyə təsdiqləyirlər. O andan Xan qızının nəğməsi “Vətən” deyib gözlərindən həsrət leysanı tökür, bülbülə “Sənə ki, yoxdur qadağa / Boylan Vətən sarı bülbül” deyən şairə qalan ömrünü yad diyarda Fətəli şaha girov olaraq çürüdür, ömrünün puç olduğunu dilə gətirir:

Bir dürr idim, düşüb itdim,
 Ağlayıb nəğmələr ötdüm.
 Bu torpaqda nə mən bitdim,
 Nə vəfalı “Xarı bülbül”!.. (11, s. 227)

Poemanın bu bəndi dərin mətləblər anladır, qürbətdə sarayı qəfəs sayan, qəmdən könlü oyuq-oyuq olan Ağabəyim ağanın vətənsizlik ölümü, xarı bülbülün yad torpaqda bitməməsi halında taleyinə qaçqınlıq, didərginlik yazılan xalqımızın vətəndə olsa da, otuz ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, doğma Qarabağdan, ata-baba yurdlarından uzaqda yaşamaları adamda heyrət doğurur.

Epik-dramatik poemanın epiloqunda N.Kəsəmənli insanın yalnız öz vətəninə xoşbəxt olması fikrini təsdiqləyir, sözün poetik qüdrətilə vətən həsrətinin mənasını, vətəninə zorla ayrı salınmış Ağabəyim ağanın düşüncəsində vətən anlayışını, doğma yurd həsrətilə alışıb-yanmasını, qərrib şairənin vətən yangısının ah-naləsini, onu hər şeydən uca tutduğunu ifadə edir. “Qərriblik qəlbimi sıxsax hardasa, / Yalnız Vətən olar, Vətən dərmanım”; “Vətənsiz olana nə şöhrət, nə tac? / Qərriblər ölərlər bir ovuc torpağa möhtac...”; “Vətənsiz olana bu yer kürəsi / Vətənin bir ovuc torpağı deyil” kimi həqiqətlər bədii obrazın timsalında Vətən həsrətliyərin ümumi dərini çatdırır.

Nəticə

N.Kəsəmənlinin “Yaddan çıxmaq Qarabağ...” epik-dramatik poemasının ədəbi qəhrəmanı olan Ağabəyim ağa vətən həsrətli şeirlər müəllifi, dövrün fəsadlarını taleyində yaşamış, dözümlü və əzmkarlıq göstərmiş şair, ədəbi fəaliyyətə yenidən başladığı zamanda doğma mühitindən və vətəninə ayrı düşmüş qürbət qurbanı kimi canlandırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mehriban Vəzir. Ağabəyim ağa Cavanşir. Bakı: Pergament Yayın Evi, 2019, 218 s.
2. Kəsəmənli N. Hamısı sevgidəndir... Bakı: Gənclik, 1991, 296 s.
3. Nemət Bəxtiyar. Xarı-bülbül əfsanəsi və Ağabəyim ağanın hüznü taleyi. 525-ci qəzet, 2016, 24 iyun, s.4
4. <http://www.baymedia.az/news.php?id=29005#.XOJoFW4zYdU>

**Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimi*

Sitara Alizada

LITERARY PORTRAIT OF AGABEYIM AGA JAVANSHIR IN HISTORICAL POEMS OF AZERBAIJAN

The artistic image of our female poets, who have a unique position in the history of Azerbaijani literature and shaped the rich moral values of our nation with a centuries-old history, was created in

various genres of literary works. One of them was Agabeyim aga Javanshir.

There is limited information about Agabeyim Aga Javanshir (1780-1832), who is claimed to have a great literary heritage, whose life and creativity have not been studied in depth, whose poems have not been collected and published, whose longing poems have simply passed from language to language and have reached our days: He, was the daughter of Ibrahimkhalil Khan, and in order to improve relations, they married her to Fatali Shah, who also wrote longing poems in the Iranian court. In 2019, Mehriban Vazir collected and summarized the information scattered in various sources about Agabeyim aga, one of the most magnificent ladies of Azerbaijan, as well as the Turkic world, who lived through the political complications of the time, a symbol of endurance and determination, in her historical-documentary novel «Agabeyim aga Javanshir» (10) in 2019, has partially filled the existing gap.

N. Kasamanli's poem «Unforgettable Karabakh» talks about the life of Agabeyim aga Javanshir, the daughter of Karabakh Khan Ibrahimkhalil Khan, a poetess, diplomat, and a symbol of separation, and langour. N. Kasamanli created the image of a patriotic woman in the image of Agabeyim aga, and told about her sad fate lived in splendor.

Keywords: *Agabeyim aga Javanshir, N.Kasamanli, Karabakh, love for the homeland, expatriation, longing for the homeland.*

Ситара Ализаде

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПОРТРЕТ АГАБЕЙИМ АГА ДЖАВАНШИРА В ИСТОРИЧЕСКИХ ПОЭМАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Художественный образ наших поэтесс, занимающих уникальное место в истории Азербайджанской литературы и сформировавших богатые нравственные ценности нашего народа с многовековой историей, создан в различных жанрах литературных произведений. Одним из них был Агабейим ага Джаваншир.

Имеются ограниченные сведения об Агабейим ага Джаваншире (1780-1832), который, как утверждается, обладает огромным литературным наследием, чья жизнь и творчество не изучены глубоко, чьи стихи не собраны и опубликованы, чьи тоски стихов просто прошли. из языка в язык и дошли до наших дней: Он, был дочерью Ибрагимхалил-хана, и, чтобы улучшить отношения, выдали ее замуж за Фатали-шаха, который также писал тоскливые стихи при иранском дворе. В 2019 году Мехрибан Везир собрала и обобщила разбросанную в различных источниках информацию об Агабейим ага, одной из самых великолепных женщин Азербайджана, а также тюркского мира, пережившей политические сложности своего времени, символе выдержки и решительности, в своем историко-документальном романе «Агабейим ага Джаваншир» (10) в 2019 г., частично восполнила существующий пробел.

В поэме Н.Касаманли «Незабываемый Карабах» рассказывается о жизни Агабейим ага Джаваншир, дочери карабахского хана Ибрагимхалил-хана, поэтессы, дипломата, символа разделение и томность. Н.Касаманлы создала образ женщины-патриотки по образу Агабейим ага, рассказала о ее печальной судьбе, проживавшей в блеске.

Ключевые слова: *Агабейим ага Джаваншир, Н. Касаманлы, Карабах, любовь к Родине, изгнание, тоска по Родине.*

Akadmik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 08.02.2024

Son daxilolma tarixi: 19.03.2024